

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ЖАЛАЛ-АБАД ШААРЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

ТАЖИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

К 08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 3.33.339.5

ДЖУМАБЕКОВ АРСЛАНБЕК МАСАЛБЕКОВИЧ

**Кыргыз Республикасынын тышкы соодасын башкарууда бажы
органдарынын ишин өркүндөтүү**

Адистиги 08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденүүгө диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Жалал-Абад - 2018

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин Социалдык өнүктүрүү жана ишкерлик институтунда аткарылды.

Илимий жетекчи: экономика илимдеринин доктору, доцент
Осмонкулова Гулдана Орошбековна

Расмий оппоненттер: экономика илимдеринин доктору, профессор
Омурзаков Сатыбалды Ашимович

экономика илимдеринин кандидаты, доцент
Нусупова Назира Куралбековна

Жетектөөчү уюм Кыргызстан Эл аралык университети,
Бишкек ш., Чуй проспекти, 255 (Турусбекова,
89)

Диссертациялык иш 2018-жылдын 14-сентябрында саат 14-00дө Жалал-Абад эл аралык университетинин, Ош мамлекеттик университетинн жана Тажик улуттук университетинин алдындагы экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча өтө турган К.08.17.564 мамлекеттер аралык диссертациялык кенешинде К.Ш. Токтомаматов атындагы илим изилдөө, иштеп чыгуу жана инновация борборунда корголот. Дареги: Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Женижок көчөсү, 30.

Диссертация менен Жалал-Абад шаарындагы Эл аралык университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. Дареги: 715 613, Жалал-Абад шаары, Женижок көчөсү, 30 жана mpu.kg сайтында.

Автореферат 2018-жылдын «___» _____ таратылды.

К 08.17.564 Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
э.и.к., доцент

 | А.М. Маткеримова

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргызстандын рынок мамилелерине өтүшү эң башында эле мамлекеттин чарбалык жана соода иштерин кубаттуу жөнгө салуучу катары бажы кызматынын маанисин, мамлекеттик бюджетти түзүүдөгү, өлкөнүн коопсуздугун жана экономикалык кызыкчылыктарын коргоодогу анын ролун кескин түрдө көтөргөн. Кыргыз Республикасынын Бажы кызматы 1991-жылы инфратүзүмү өтө начар өнүккөн бажыканалардын көп бөлүгү өлкөнүн сыртында калган шартта өзүнүн практикалык ишин баштаган. Либералдаштыруу жана тышкы экономикалык иш-аракеттердин катышуучуларынын саны туруктуу өсүп бара жаткан чет элдик байланыштарды интенсификациялоо шарттарында Кыргызстандын бажы ишинде олуттуу өзгөртүүлөр болгон:

- жаңы түшүнүктөр пайда болгон – бажы иситемасы жана бажы системасынын институттары;
- эркин экономикалык жана бажылык зоналар;
- бажынын айланасындагы иш-аракеттер жигердүү өнүгө баштаган;
- бажы режимдеринин жыйындысы пайда болгон;
- башкаруу системасы татаалыраак жана көп бутактуу болуп калган.

Атамекендик өндүрүүчүлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн колдоо, ички рыноктун толуктугу жана өлкөнүн экономикалык коопсуздугу үчүн шарттарды түзүү тышкы экономикалык ишмердүүлүктү (ТЭИ) мамлекеттик жөнгө салуунун масштабдарынан, деңгээлинен, түзүмүнөн жана натыйжалуулугунан көз карады болот. Кыргыз Республикасынын Президенти С.Ш. Жээнбековдун “2028-жылды региондорду өнүктүрүү жылы деп жарыялоо жөнүндө” Жарлыгында региондорду өнүктүрүүдөгү системалуу өзгөрүүлөр үчүн негиз салынган. Бул бийликтин бардык бутактарынын, жарандык сектордун биргелешкен иш-аракеттерин талап кылат.

«Жаны доорго — кырк кадам» программасында социалдык-экономикалык системаны өнүктүрүүгө, санариптик трансформацияга, эгемендикти сактап калууга, улуттун кызыкчылыктарын жылдырууга, тышкы достук мамилелерди камсыздоого жана региондук жана глобалдуу коопсуздукту бекемдөөгө чоң маани берилген. Улуттук өндүрүштүн, керектөөнүн жана тышка сооданын түзүмүнүн өзгөчөлүктөрү, Кыргызстандын айрым чарбалык секторлорунун жана региондорунун экономикалык өнүгүшүнүн деңгээлдеринин бир кылка эместиги тышкы сооданы жөнгө салуу механизмдерин иштеп чыгууга, анын иштөөсүнүн методологиялык негиздерин өркүндөтүүгө, тышкы соода саясатын иштеп чыгуудагы жана жүзөгө ашыруудагы бажы органдарынын ролун күчөтүүгө комплекстүү мамилени талап кылат.

Мамлекеттик органдардын, анын ичинен Кыргызстандын бажы кызматынын тышкы экономикалык ишмердүүлүктү жөнгө салуу жана башкаруу боюнча ишинин натыйжалуулугун жогорулатууга байланыштуу көйгөйлөрдү позитивдүү чечүү – алардын рынок экономикасынын шарттарындагы ордун жана ролун теориялык кайра карап чыгууну талап кылат, аны өркүндөтүү зарылчылыгын шарттайт.

Тышкы сооданы башкаруудагы бажы органдарынын иш-аракеттерин өркүндөтүү, бажы иш-аракеттеринин натыйжалуулугун жогорулатуу маселелери замынбап адабияттарда өтө жетишсиз берилген.

Бажы органдары рынок экономикасынын шарттарында тышкы сооданы мамлекеттик жөнгө салуунун реалдуу иштеген жана абдан натыйжалуу куралдарынан болуп калышы керек. Булардын баары тышкы соода ишмердүүлүгүн мамлекеттик жөнгө салуунун эң маанилүү элементтеринин бири катары бажы кызматынын иш-аракеттерин өркүндөтүү үчүн зарыл.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациянын темасы 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүү улуттук стратегиясына, 2013-2017-жылдарга Кыргыз Республикасын туруктуу өнүгүүгө өткөрүү Программасына, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн “Ишеним жене биримдик” программасына арналган.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты экономикалык коопсуздукту камсыздоого, улуттук экономиканын дүйнөлүк чарбага интеграциялануу шарттарында артыкчылыктуу тармактарды стимулдоого багытталган Кыргыз Республикасынын тышкы соодасын жөнгө салуу боюнча бажы органдарынын иш-аракеттерин өркүндөтүү боюнча методологиялык ыкмаларды жана практикалык сунуштамаларды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн максатына жетүү төмөнкү **милдеттерди** чечүүнү талып кылды:

- тышкы сооданы жөнгө салуунун теориялык негиздерин жана бажылык жөнгө салуу боюнча дүйнөлүк тажрыйбаны изилдөө;

- ЕАЭС шарттарында бажылык жөнгө салууну өркүндөтүүнүн негизги багыттарын аныктоо жана талдоо жана ташып кирүүдөн алынуучу бажы алымдарынын коюмдарын негиздөө боюнча сунуштамаларды иштеп чыгуу;

- бажылык жөнгө салуу системасын этаптуу түзүү процесстерин иликтөө жана рынок реформалары жүргүзүлгөн мезгилде Кыргыз Республикасынын тышкы соода иштерине ар башка факторлордун таасирлерин аныктоо;

- Чүй облусуну бажы органдарынын иш-аракеттерин жана иштөө өзгөчөлүктөрүн талдоо жана тышкы сооданы жөнгө салуу системасындагы алардын ролун аныктоо;

-тышкы соода ишмердүүлүгүн жөнгө салуу боюнча бажы органдарынын иш-аракеттерин өркүндөтүү боюнча сунуштамаларды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы төмөнкүлөр:

-өлкө дүйнөлүк чарбалык байланыштар системасына интеграцияланып жаткан шарттарда Кыргызстандын тышкы экономикалык стратегиясын калыптандыруунун методологиялык ыкмалары иштелип чыкты;

-Кыргызстандын тышкы соодасынын динамикасын жана түзүмүн шарттаган факторлор аныкталды жана аларга баа берилди;

-бажылык администрациялоону өркүндөтүү жана бажы төлөмдөрүн толук эсептөө жана өндүрүү үчүн резервдерин аныктоо боюнча методикалык сунуштамалар иштелип чыкты;

-экономикалык коопсуздукту камсыздоого жана ЕАЭС шарттарында улуттук экономиканын өнүгүшүн стимулдоого багытталган тышкы сооданы бажылык-тарифтик жөнгө салуу системасын өркүндөтүүнүн эң маанилүү багыттары аныталды.

Диссертациялык изилдөөдө берилген сунуштардын жана сунуштамалардын **практикалык мааниси** аларды Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдарын өркүндөтүү үчүн, тышкы соода ишмердигин иштеп чыгууда жана андан ары өркүндөтүүдө, бажы кызматынын приоритеттерин аныктоодо жана ЕАЭБ алкагында интеграциялык процесстерди өнүктүрүү боюнча чараларды ишке ашырууда пайдаланууда турат. Айрым алынган тыянактар ЕАЭБ боюнча андан аркы сүйлөшүүлөрдө кыргыз тараптын позициясын түзөтүү үчүн кызмат кылышы мүмкүн.

Изилдөө Кыргызстандын эл аралык соодага катышуу маселелери боюнча келечектеги иштеп чыгуулар, ошондой эле ЕАЭБ шарттарында Кыргыз Республикасынын бажы мыйзамдарын унификациялоо үчүн негиз боло алат.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси аларды ЕАЭБ шарттарында Кыргызстандын эл аралык соодага катышуу маселелери боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгууда колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат, бажы кызматынын органдарынын түзүмдүк бөлүмдөрү, мамлекеттик органдар ж.б. тарабынан “курал” катары колдонулушу мүмкүн.

Жактоого чыгарылган диссертациянын негизги жоболору:

Жактоого чыгарылган негизги жоболор, *төмөндөгүлөрдө турат:*

- тышкы сооданын теориялык негиздери жана өлкөнү дүйнөлүк чарбага интеграциялоо шарттарында бажыны жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы талдоого алынды;
- экономиканы дүйнөлүк чарбага интеграциялоо шарттарында Кыргызстандын тышкы соодасын жөнгө салуу боюнча бажы органдарынын ишин өркүндөтүү боюнча сунуштар иштелип чыкты;

- ЕАЭБ шарттарында импорттук бажы алымынын коюмдарын талдоонун жана негиздөөнүн негизинде улуттук өндүрүштү өбөлгөлөө максаттарында бажы-тарифтик саясатын өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштар сунушталды;
- бажы администрациялоонун деңгээлин жана сапатын жогорулатуу жана республикалык бюджетке бажы төлөмдөрүнүн жана салыктардын түшүүсү боюнча резервдерди аныктоо максаттарында уюштуруу-экономикалык чаралардын комплекси иштелип чыкты.

Издөнүүчүнүн жеке салымы тышкы сооданы башкарууда бажы органдарынын ишин өркүндөтүүдөгү көйгөйлөрдү жана аларды чечүүнүн жолдорун теориялык-методикалык жана илимий жалпылоодо турат. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө изденүүчү тарабынан илимий-публицистикалык булактарды, статистикалык материалдарды ж.б. изилдөөнүн негизинде комплекстүү иштеп чыгуулар жүргүзүлдү. Теориялык жана методологиялык аспектилер Кыргыз Республикасын дүйнөлүк жана региондук экономикалык рынокторго интеграциялоо шарттарында бажы органдарын башкарууну өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштамаларды жана механизмдерди иштеп чыгуу үчүн негиз катары кызмат кылды. Иштелип чыккан сунуштамалар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын “Манас” бажысынын ишине киргизилди жана семинарларда жана тренингдерде апробацияланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана жыйынтыктары ЖОЖ аралык журналдарга, ар кандай мезгилдүү басылмаларга жарыяланды, ошондой эле төмөндөгү темалар боюнча семинарларда угулду: «ЖЧК СП бажы иши - «Брокинвест логистик» (2010), Чек ара контролун башкаруу – Терроризмге каршы жардам кеңсеси АКШ Дипломатиялык коопсуздук бюросу (2015), Бажы бирлигинин Бажы кодексинин жана КР мыйзамдарынын бажы укуктук мамилелерин жөнгө салуучу негизги ченемдери - Бишкектеги ЕККУ борбору, КРӨ караштуу МБК Кесиптик жана кинологиялык даярдык борбору (2015), Аэропорттордо баңгини мыйзамсыз жүгүртүүнү токтотуу – АКШ Юстиция Департаментинин Баңгилер менен күрөшүү боюнча бөлүмү (2017).

Конкреттүү маселелер боюнча сунушталган илимий сунуштамалар заманбап бажы саясатын ишке ашыруунун актуалдуу маселелерин андан ары тереңдеп иштеп чыгуу үчүн кызмат кылат. Автор тарабынан иштелип чыккан сунуштамалар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын “Манас” бажысынын ишинде пайдаланылды.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча диссертациянын негизги мазмунун чагылдырган, 2,8 п.л. жалпы көлөмүндө 15 илимий макала жана иштер жарыяланды.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертация киришүүнү, үч главаны, корутундуну, пайдаланылган адабияттар тизмесин камтыйт. Иш 180

бет компьютердик текстте берилген, 14 таблицаны, 11 сүрөттү камтыйт. Пайдаланылган адабияттар тизмеси 200 булакты камтыйт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө көйгөйдүн актуалдуулугу, анын максаттары жана милдеттери негизделген. Алынган жыйынтыктардын жаңылыгы аныкталган, иштин теориялык жана практикалык мааниси жана жактоого чыгарылган жоболор негизделген.

«Бажы кызматын модернизациялоонун аркасында тышкы сооданы өркүндөтүүнүн теориялык-методологиялык негиздери» биринчи главада тышкы сооданын теориялык негиздери жана анын өнүгүү тенденциялары изилденди. Кыргызстандагы коомдук-саясий кырдаал жана болуп жаткан экономикалык процесстердин динамикалуулугу тышкы соода теориясынын баштапкы принциптерин жана концепцияларын, алардын эволюциясын изилдөөнү, ошондой эле улуттук чарбада калыптаган реалдуулукка адекваттуу өлкөнүн тышкы экономикалык саясаты стратегиясынын принциптерин иштеп чыгууну талап кылат.

Бажылык жөнгө салууну изилдөөнүн методологиялык негизи буржуаздык саясий экономия классиктери А.Смит, Д.Рикардо теориялары болуп саналат, алар эл аралык товар алмашууда улуттук экономиканын оптималдуу катышуусунун принциптерин, дүйнөлүк рыноктогу айрым өлкөлөрдүн атаандашууга жөндөмдүүлүгүнүн факторлорун ачыкташкан. Мында мамлекетке маанилүү орун таандык, ал өзүнүн институттарынын жана экономикалык механизмдеринин жардамы менен эл аралык экономикалык байланыштардын дээрлик бардык чөйрөлөрүн, анын ичинде тышкы сооданы жөнгө салат, өбөлгөлөйт жана чектейт.

Тышкы сооданы өнүктүрүү боюнча мамлекеттик органдардын ишмердиги дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүндө ишке ашырылат, бирок анын масштабы, формасы жана методдору, конкреттүү максаттары жана милдеттери ар бир өлкө тарабынан анын заманбап дүйнөдөгү масштабына, абалына, мамлекеттин тышкы жана ички саясатына жараша аныкталат. Ар бир мамлекеттин бажылык жөнгө салууну калыптандыруусу ага жетүүнүн эки маанилүү методунун болушун карайт – бул протекционизм жана фритредерсчилик, бул бири тарабынан, өздүк өнөр жайды, айыл чарбаны ички рыноктогу чет өлкөлүк атаандаштыктан коргоого багытталган чаралар. Ал үчүн жогорку бажы тарифтери жана импортту чектөө мүнөздүү. Башка тарабынан, бул эркин соода саясаты, ал тышкы соода мамилелериндеги бардык тоскоолдуктарды жоет жана тышкы соода жүгүртүүнө кандайдыр бир чектөөлөрдү минималдаштыруу аркылуу жетишилет, бул анын өсүшүнө алып келет, ошондой эле эмгекти кыйла пайдалуу эл аралык бөлүштүрүүгө жана рыноктун керектөөлөрүн канааттандырууга шарт түзөт.

Азыркы учурда салыштырмалуу артыкчылык мыйзамына анын аракетине тоскоолдук кылган учурларга түзөтүүлөрдү киргизүү керек. Азыркы убакта изилдөөчүлөр Хекшер-Олиндин теориясынын негизги

жоболорун жаңылоону же алмаштырууну издеп жатышат. Бул теория америкалык экономист Майкл Портердин эмгектеринде көбүрөөк каралган, ал өлкөнүн атаандаш артыкчылыктарынын оригиналдуу теориясын түзгөн. М. Портердин концепциясында борбордук орунду улуттук ромб деп аталган идея ээлейт, ал бул өлкөнүн фирмаларын иштеген атаандаш макрочөйрөнү түзүүчү экономиканын төрт негизги касиетин (“детерминант”) ачыктайт.

Эл аралык соода көйгөйлөрүн батыш изилдөөлөрүндө тышкы соода мультипликатору теориясы өнүккөн. Бул теорияга ылайык тышкы соода (негизинен экспорт менен) улуттук кирешенин өсүү динамикасына, жумуштуулуктун өлчөмүнө, керектөөгө жана инвестициялык активдүүлүккө тийгизген таасири ар бир өлкө үчүн толук аныкталган сандык көз карандылык менен мүнөздөлөт жана белгилүү коэффициент – мультипликатор (көбөйтүүчү) түрүндө эсептелип жана берилиши мүмкүн. Алгач экспорттук заказдар продукцияны чыгарууну түздөн-түз жогорулатат, ага ылайык, бул заказы аткарган тармактарда эмгек акыны жогорулатат, андан кийин экинчи керектөө чыгымдары кыймылга келет.

Товардын жашоо цикли концепциясынын жактоочулары мындай циклдин этаптарынын негизинде өлкөлөр ортосундагы заманбап соода байланыштары, атап айтканда, даяр буюмдарды алмашууда, түшүндүрүлүшү мүмкүн деп эсептешет.

Дүйнөлүк аренада болуп жаткан заманбап процесстердин маңызы экономикалык өз ара аракеттенүү жана заманбап дүйнөлүк чарбалык жүгүртүүгө кирген өлкөлөрдүн каршы күрөшүүсү болуп саналат, алар, эреже болгондой, алардын ортосунда товарлардын, капиталдардын, финансы ресурстарынын ж.б. дүйнөлүк рынокторунда өзүнүн үлүшүн кеңейтүү үчүн болгон туруктуу жана катаал атаандаштык күрөш шарттарында болот. Мында дүйнөлүк экономиканын жана эл аралык экономикалык мамилелердин өнүгүүсүнүн заманбап этабынын өзгөчөлүгү аталган процесстер бирдиктүү дүйнөлүк чарбалык комплексти түзүү фонунда жүрүп жатканы болуп саналат. Бардык кыйынчылыктарга, саясий, маданий, жаратылыштык жана башка айырмага, ошондой эле экономиканын өнүгүү шарттарындагы айырмага карабастан, дүйнөлүк чарба өзүнчө өлкөлөрдүн экономикаларын бүтүн дүйнөлүк чарбалык комплекске ырааттуу жакындатуу жана бириктирүү аркылуу биримдикке жылып баратат.

Бул биримдиктин жана бүтүндүктүн деңгээли убакыттын өтүшү менен ырааттуу өсүп жатат, эркин соода артыкчылыктарын пайдаланган ар кандай өлкөлөрдүн жакындоо жана биригүү мүнөзү сооданын глобалдашуусунун даана байкаларлык тенденциясы тууралуу айтып турат. Бул дүйнөлүк экономиканын өнүгүшүнүн магистралдык багыты. Ошол эле убакта дүйнөлүк экономиканын жана эл аралык мамилелердин өнүгүшүнүн заманбап этабы карама-каршылыктардын андан ары курчушу жана өлкөлөр ортосундагы жаңжалдуулуктун күчөшү менен мүнөздөлөт. Дүйнөлүк чарба байланыштарын активдүү өнүктүрүү макро-, ошондой эле микро деңгээлде тышкы экономикалык ишмердик маселелери боюнча натыйжалуу башкаруу

чечимдерин иштеп чыгууга жана кабыл алууга карата жаңы ыкмаларды түзүү зарылчылыгын пайда кылат. Тышкы экономикалык ишмердикти жөнгө салуу боюнча мамлекеттик органдардын ишмердиги дүйнөнүн дээрлик бардык өлкөлөрүндө ишке ашырылат, бирок анын масштабы, формасы жана методдору, конкреттүү максаттары жана милдеттери ар бир өлкө тарабынан анын заманбап дүйнөдөгү масштабына, абалына, мамлекеттин тышкы жана ички саясатына жараша аныкталат.

Заманбап шарттарда фритредерчилик жана протекционизм саясаттары тиешелүү методдорду колдонуунун негизинде ишке ашырылууда. “Кыргыз Республикасында тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу жөнүндө” мыйзамда тышкы соода ишмердигин мамлекеттик жөнгө салуу үчүн жооптуу мамлекеттик аткаруу бийлигинин органдары, аны жөнгө салуу методдору (бажы-тарифтик жана тарифтик эмес), Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдарынын кийлигишүүсү жана ар кандай чектөөлөрдү орнотуусу аркылуу тышкы соода ишмердигин мамлекеттик жөнгө салуунун башка методдоруна тыюу салуу аныкталган.

“Бажылык жөнгө салуу” термини анын заманбап түшүнүгүндө мамлекеттин тышкы жана ички саясаты жана ишмердиги менен түздөн-түз байланыштуу мамилелердин татаал комплексин камтыйт. Негизинен бажылык жөнгө салуу мамлекеттин жүргүзүүсүндө болот жана тартипти жана эрежелерди орнотууда турат, аларды сактоодо адамдар товарларды жана транспорт каражаттарын бажы чек арасы аркылуу өткөрүү укугун ишке ашырышат. Тышкы экономикалык ишмердиктин натыйжалуулугун жогорулатуу максатында тарифтик жана тарифтик эмес методдор комплекстүү колдонулушу керек.

Кыргыз Республикасынын бажылык жөнгө салуусунун негизги максаты анын экономикалык кызыкчылыктарын камсыздоо болуп саналат. Заманбап бажылык жөнгө салуунун түзүмүн жалпы түрүндө төмөндөгүдөй элестетүүгө болот: бажы режимдери; бажы чек арасы аркылуу товарларды жана транспорт каражаттарын өткөрүү принциптери; бажы-тарифтик жөнгө салуу жана төлөмдөрдү алуу; бажылык тариздөө; бажы контролу; бажы жеңилдиктерин берүү; бажы статистикасын жана Тышкы экономикалык ишмердиктин товарлык номенклатурасын (ТЭИ ТН) жүргүзүү; бажы ишмердиги чөйрөсүндө укук бузуулар үчүн жоопкерчиликти укуктук регламентациялоо.

Тышкы сооданы жөнгө салуунун классикалык методу өзүнүн аракетинин мүнөзү боюнча тышкы сооданы жөнгө салуунун экономикалык методдоруна кирген бажы тарифтери болуп саналат. Бажы тарифи – бул соода саясатынын максаттарын ишке ашыруу үчүн пайдаланылган жана бажы чек арасы аркылуу өткөрүлүүчү товарларга салынган бажы алымдарынын коюмдарынын жыйындысын түшүндүргөн, тышкы экономикалык ишмердиктин товардык номенклатурасына ылайык системалаштырылган, өлкөнүн экономикасын бажылык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү бажы саясатынын куралы.

Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө импортту жөнгө салууда бажы тарифтерине маанилүү роль таандык. Алардын көпчүлүгүнөн ташылып келинген товарларга алым салуунун орточо деңгээли, өнөр жайы өнүккөн мамлекеттерге караганда кыйла жогору. Бул, биринчи кезекте, өнөр жайдын жаш тармактарын коргоо зарылчылыгы менен байланыштуу. Мындан тышкары, алымдар мамлекеттик бюджетке түшүүлөрдүн олуттуу булагы болуп саналат. Алымдар менен катар көпчүлүк өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн бажы тарифтерине фискалдык жыйымдар жана ар кандай салыктар киргизилет.

Мындан тышкары, тарифтерге көп учурда административдик жана ички салыктар киргизилет. Көпчүлүк өлкөлөрдүн тарифтеринде өзгөчөлүү алымдар пайдаланылат (өзгөчө көп – Сингапурда, Таиландда, Индонезияда). Улуттук тарифтер менен катар бажы союздары формасында бир нече өлкөнүн бажы-тарифтик бирикмелери колдонулат. Бул союздардын катышуучулары өз ара соодадагы алымдарды жокко чыгарып, үчүнчү өлкөлөр менен соодада жалпы бажы тарифин орнотушкан.

Бажылык жөнгө салууда экономикалык өнүккөн мамлекеттер 1973-жылы 18-майда Киота шаарында кабыл алынган, заманбап жалпы кабыл алынган бажы процедураларын өнүктүрүүнүн куралы болуп саналган, Бажы процедураларын жеңилдетүү жана грамонизациялоо жөнүндө Эл аралык конвенцияга (Киота конвенциясы) негизденишет. Ал 1974-жылдын 25-сентябрында күчүнө кирген. 1999-жылдын июнунда Дүйнөлүк соода уюмунун (ДСУ) Кеңеши Киота Конвенциясын XXI кылымда заманбап жана натыйжалуу бажы процедураларын киргизүү долбоору катары кабыл алган, ал маанилүү заманбап аспекттерди камтыйт.

Бул жаңы технологияларды колдонуу, бады контролунун жаңы философиясын киргизүү, бизнестин бажы менен өз ара пайдалуу шарттарда иштөөгө даярдыгы. Бул документти кароо менен, Конвенцияга ылайык бажы кызматтары тобокелдиктерди башкаруу методдорун пайдаланууга киргизип, башка ведомстволор жана соода коомдоштуктары менен кызматташып, тиешелүү эл аралык стандарттарды аткарышы керектигин белгилей кетүү керек.

Маалыматтарды электрондук алмашуу бир катар артыкчылыктарды камсыздайт жана тактыкты (маалымат түздөн-түз компьютердик файлдардан түшөт жана кол менен киргизилбейт), ылдамдыкты (маалымат автоматтык түрдө компьютер менен иштетилет) жана чыгымдарды кыскартууну (маалыматты кол менен көбөйтүү, жөнөтүү, топтоо жана иштетүү менен байланыштуу) камсыздоо менен, үнөмдүүлүктү алып келет. Албетте, кагаз документтерди маалыматтарды электрондук иштетүү менен алмаштыруу жасалуучу операцияларга карата негизги талаптардын мазмунун өзгөртпөйт. Ошол эле негизги функциялар аткарылат жана декларанттар мурдагыдай эле электрондук системаны пайдалануу менен маалыматтарды берип, бажыда товарларды декларациялап, башка керектүү документтерди берип, төлөмдөрдү төлөшү керек.

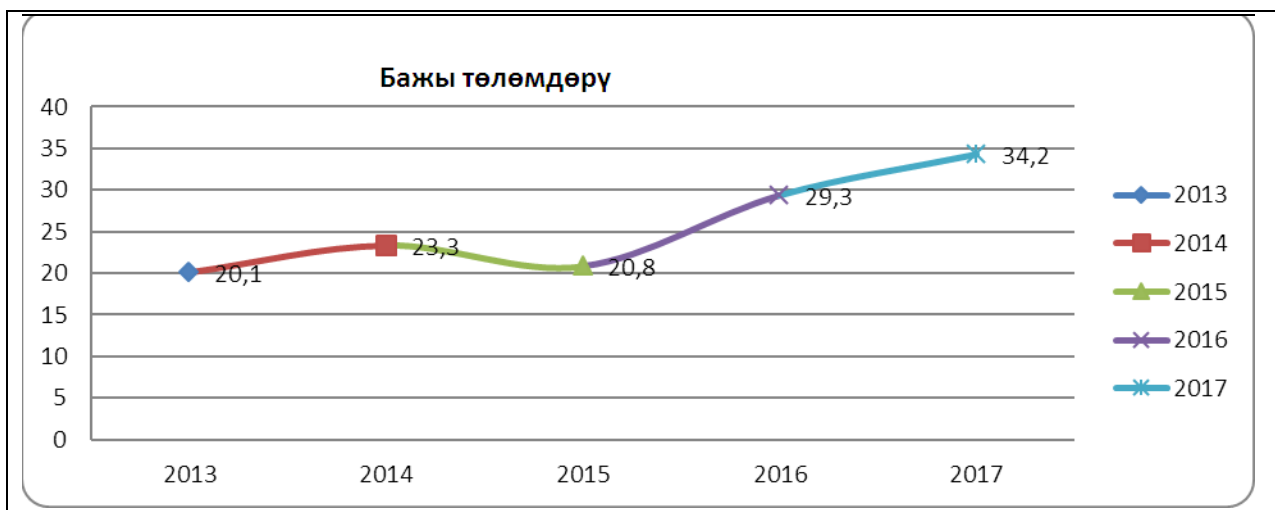
Кыргыз Республикасында ТЭИ бажылык жөнгө салууда Кыргыз Республикасынын Бажы кодекси, “Бажы тарифи жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы, “Кыргыз Республикасында тышкы соода ишин мамлекеттик жөнгө салуу жөнүндө” мыйзам негиз болуп саналат.

ТЭИ мамлекеттик жөнгө салуунун тарифтик эмес чаралары ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Тарифтик эмес жөнгө салуунун 50дөн ашык ар кандай ыкмалары бар. Тарифтик эмес жөнгө салуу, эреже болгондой, артыкчылыктуу учурларда гана, негизинен улуттук экономиканы коргоо максатында, ошондой эле эл аралык милдеттенмелерди аткаруу максатында колдонулат.

«Кыргыз Республикасынын бажы органдарындагы башкаруунун азыркы абалы» экинчи главада Кыргыз Республикасындагы бажы органдарын башкаруунун азыркы абалына, кемчиликтерине жана көйгөйлөрүнө талдоо жүргүзүлдү, өнүгүү жана калыптануу өзгөчөлүктөрү изилденди. Мамлекеттин экономикалык кызыкчылыктарын камсыздоо ишинде маанилүү роль бажы кызматына – рыноктук конъюнктуранын маанилүү элементтеринин бирине таандык. Бажы чек арасы аркылуу товарларды жана транспорт каражаттарын өткөрүү менен байланыштуу мамилелерди жөнгө салууну ишке ашырган мамлекеттик органдарды бажы органдары деп атоо кабыл алынган.

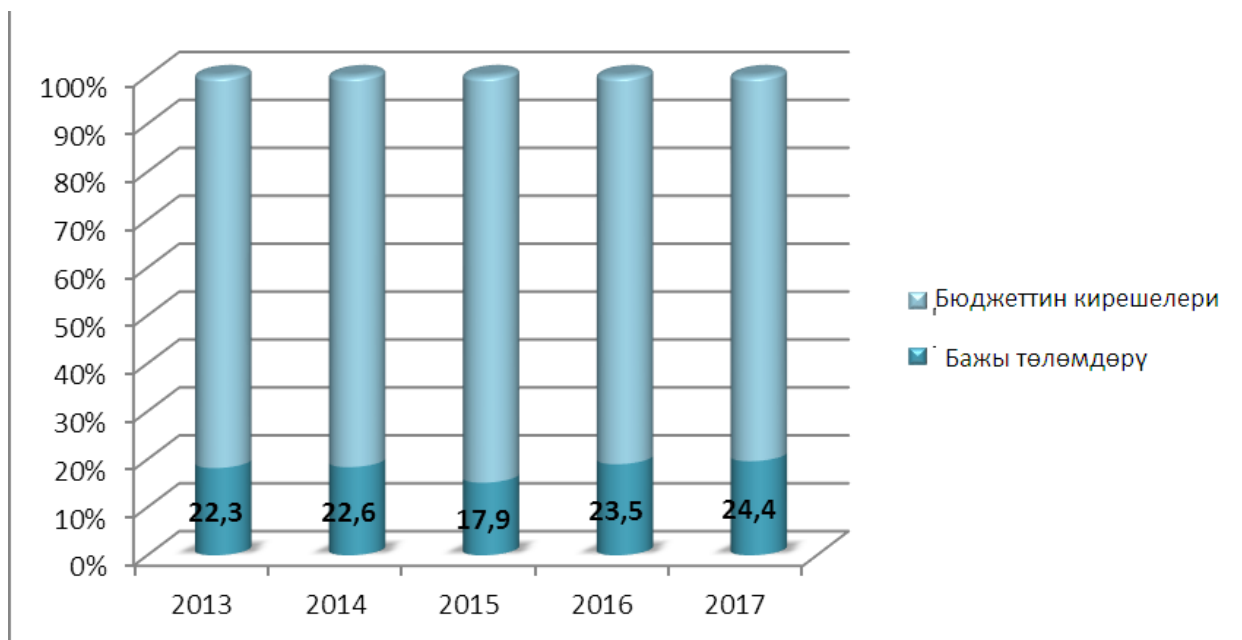
Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы кызматы өзүнүн ишин 1991-жылдын 31-декабрында Кыргыз Республикасынын Президентинин “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик бажы инспекциясын түзүү жөнүндө” Жарлыгынын чыгуусу менен баштаган, аталган Жарлык боюнча ал бажы мекемелеринин ишин жетектөөнү ишке ашырган, республиканын аймагында бажы ишин мамлекеттик башкаруу органы катары түзүлгөн. Кыргыз Республикасында бажы органдарынын бирдиктүү системасы 3 звеного ээ: Кыргыз Республикасынын МБК; бажылар; бажы посттору. Жобого ылайык, КРӨ караштуу МБК, аткаруу бийлигинин борбордук мамлекеттик органы катары, түздөн-түз бажы иши чөйрөсүндө функцияларды ишке ашырган, ага баш ийген бажы органдары (бажылар жана бажы посттору) жер-жерлерде Кыргыз Республикасынын бажы кызматын түзөт.

Бажы органдарынын кызматкерлеринин уюштуруу-укуктук статусу, алардын кызмат өтөө тартиби жана шарттары, алардын укуктары жана милдеттери Кыргыз Республикасынын бажы органдарында кызмат өтөө жөнүндө мыйзам, Кыргыз Республикасынын бажы органдарынын дисциплинардык уставы сыяктуу ченемдик укуктук актылар жана бул документтерди ишке ашырууда кабыл алынган башка актылар менен жөнгө салынат.

1-сүрөт. 2013-2017-жж. үчүнчү өлкөлөрдөн бажы төлөмдөрүнүн түшүү динамикасы, млрд. сом менен. Булак: КРӨ караштуу МБК бажы статистикасынын маалыматтары боюнча автор тарабынан иштелип чыккан.

Бажы кызматынын ишинде биринчи планга мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн түзүү милдети коюлат. 2017-жылы бажы кызматы тарабынан 34,2 млрд. сом өлчөмүндө бажы төлөмдөрүнүн түшүүсү камсыздалган, болжолду аткаруу 98,4%ды түзгөн (1-сүрөт). Акыркы жылдары бажы салыктары жана жыйымдары бюджеттин киреше бөлүгүнүн 17 - 25%ын түздү (2-сүрөт). Бажы төлөмдөрүнүн иш жүзүндөгү түшүүлөрүн 2017-жыл салыштырууда, көбөйгөн же өсүү темпи 140,8%ды түзгөн. (1-таб.).

2-сүрөт. 2013-2017-жылдардагы Кыргыз Республикасынын бажы төлөмдөрү. (бюджеттин кирешелеринин жалпы көлөмүнө карата % менен). Булак: КРӨ караштуу МБК жана КР ФМ бажы статистикасынын маалыматтары боюнча иштелип чыкты.

Бажы органдарынын ишин талдоо акыркы жылдары КР бажы органдары тарабынан республикалык бюджетке бажы төлөмдөрүн которуу

боюнча пландуу тапшырмалар туруктуу аткарылып жатканын белгилөөнү шарттайт. 1-таблицада көрүнүп тургандай, 2013-жылы республикалык бюджетке которулган бажы төлөмдөрүнүн суммасынын өсүшү байкалган. Туруктуу өсүш бажы чөйрөсүндөгү башкарууну жакшыртуунун аркасында жетишилген. Ушундай эле тенденция 2017-жылы уланган (+116,7).

1-таблица – ИДП түзүмүндөгү бажы төлөмдөрүнүн үлүшү.

	Бажы төлөмдөрү (млн. сом.)	Өткөн жылга карата менен %	ИДП түзүмүндө, %	Мамбюджетке орточо бир күндүк каторуу (млн. сом.)
2013	20,1	116,9	5,6	55,0
2014	23,3	115,5	5,8	63,8
2015	20,8	89,2	4,8	56,9
2016	29,3	140,8	6,1	80,2
2017	34,2	116,7	6,5	93,6

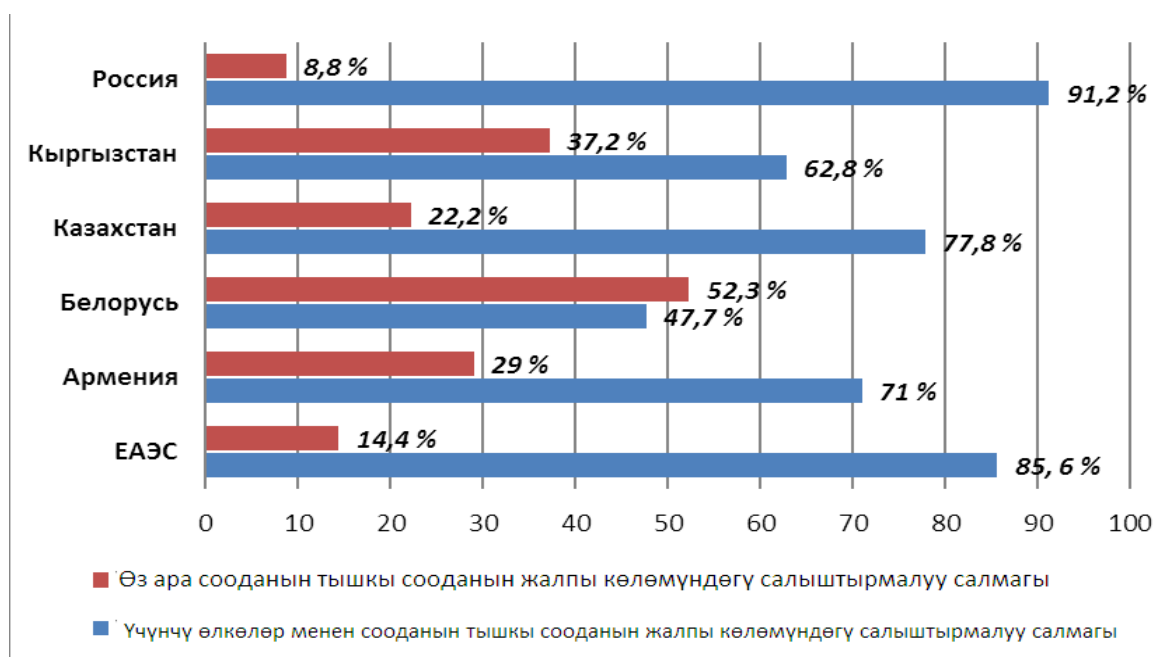
Булак: автор тарабынан КР УСК маалыматтары боюнча иштелип чыкты.

2013-жылы Кыргыз Республикасынын аймагында 8 бажы иштесе, азыркы убакта 10 бажы иштейт, алар казынага бажы төлөмдөрүнүн түшүүсүн камсыздашат. Азыркы убакта республиканын аймагында көп функционалдуу, техникалык жабдылган, Кыргыз Республикасынын экономикалык, социалдык жана тышкы экономикалык системасына интеграцияланган бажы кызматы иштейт. Мамлекеттик өнүгүү программасын аткаруунун жүрүшүндө пайда болгон бардык кыйынчылыктарда бажы чек арасын абаттоо, бажы инфратүзүмүн өнүктүрүү, бажы ишин компьютерлештирүү жана автоматташтыруу, кызматтык кадрдык бекемдөө сыяктуу иштин багыттарында кыйла алдыга жылууга мүмкүн болду.

1998-жылдан тартып КРӨ караштуу МБК Бажы бирлигинин катышкан мамлекеттеринин бажы кызматташтыгынын кеңеши түзгөн бажы кызматтары менен кызматташат, ага Кыргыз Республикасынан тышкары Беларусь Республикасы, Россия Федерациясы, Казакстан Республикасы, Тажикистан Республикасы кирет. Бажы органдарынын бирдиктүү автоматташтырылган маалыматтык системасын түзүү, техникалык инфратүзүмдү түзүү бюджеттин киреше бөлүгүн толуктоо, бажылык тариздөө процедураларынан өтүүнү тездетүү, бажы эрежелерин бузуулар менен күрөшүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

2016 жана 2017-жылдары бажы төлөмдөрүнүн түшүүлөрүнүн олуттуу өсүшү байкалды. Бул көп жагынан Кыргыз Республикасында жана ЕАЭБ катышкан өлкөлөрдө импорттун өсүшү менен байланыштуу. Бажы бирлигинин катышкан өлкөлөрүнүн ортосунда товар алмашуунун көрсөткүчтөрүнүн жакшыруусу Бажы бирлиги жөнүндө, Өз ара соодада

тарифтик чектөөлөрдү жокко чыгаруу тууралуу макулдашууларга кол коюу менен жетишилди. 2016-жылы жалпысынан ЕАЭБ боюнча жана ЕАЭБ мүчө-мамлекеттери боюнча тышкы сооданын жалпы көлөмүндөгү өз ара сооданын салыштырмалуу салмагы тууралуу маалыматтар 3-сүрөттө берилген.

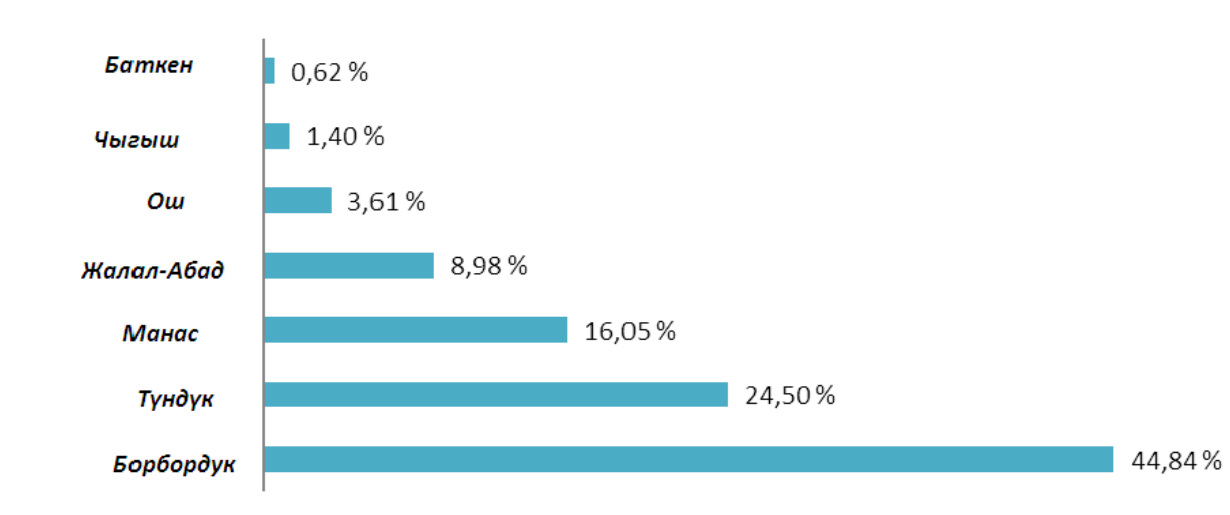

3-сүрөт. – 2016-жылы жалпысынан ЕАЭБ боюнча жана ЕАЭБ мүчө-мамлекеттери боюнча тышкы сооданын жалпы көлөмүндөгү өз ара сооданын салыштырмалуу салмагы тууралуу маалыматтар.

Эгер 2015-жыл менен салыштырсак, тышкы сооданын жалпы көлөмүндө ЕАЭБ өз ара соодасынын салыштырмалуу салмагы 13,6%дан 14,4%га чейин өскөн. Армения Республикасы боюнча өз ара сооданын үлүшү 26,5%дан 29%га чейин, Беларусь Республика боюнча —49,5%дан 52,3%га чейин, Казакстан Республикасы боюнча —21,3%дан 22,2%га чейин, Россия Федерациясы боюнча —8,2%дан 8,8%га чейин өскөн. Кыргыз Респубилкасы боюнча көрсөткүчтүн 43,5%дан 37,2%га чейин төмөндөгүнө белгиленген.

Тышкы соода боюнча ири соода өнөктөштөр Россия (28,8%), Казакстан (14,0%) жана Өзбекстан (3,0%) болуп саналат. Алыскы чет өлкөлөр менен товар жүгүртүү 26,2%га төмөндөгөн жана и 2826,4 млн. АКШ долл. жеткен. Бул өлкөлөрдүн ичинде негизги соода өнөктөштөр Кытай, Швейцария, Япония, АКШ, Түркия болуп саналат. Экспорт дүйнөнүн 88 өлкөсүнө жасалат, анын ичинде 78 алыскы чет өлкөгө жана 10 жакынкы чет өлкөгө жасалат. Импорт 140 өлкөдөн жасалат, анын ичинде 130 алыскы чет өлкөдөн жана 10 жакынкы чет өлкөдөн келет. Экспорттук-импорттук операциялардын жалпы географиясы дүйнөнүн 79 өлкөсү менен берилген.

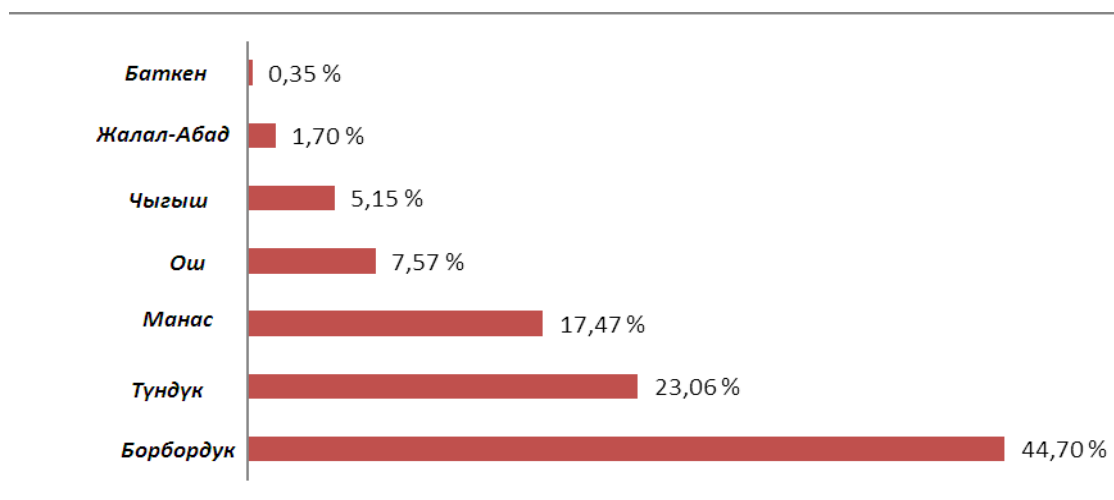
2017-жылы Кыргыз Республикасынын бажы органдары тарабынан 1 371,9 млн. АКШ долларына же 2016-жылга караганда 5,53%га көп экспорт таризделген. 4-сүрөттө көрүнүп тургандай, таризделген экспорттун 44,84%ы Борбордук бажыканага туура келет, «Түндүк» ТЖБ – 24,5%, «Манас» – 16,05%, ошол эле убакта Баткен бажыканасы – 0,62% болду (4- сүрөт).

4- сүрөт. 2017-жылы бажы органдарына бөлүү менен экспортту бөлүштүрүү.

Булак: КРӨ караштуу МБК бажы статистикасынын маалыматтары боюнча автор тарабынан иштелип чыкты.

2017-жылы импорт 3 654,8 млн. АКШ долл. түздү же 2016-жылга караганда 14,32%га көп. 5-сүрөттө көрүнүп тургандай, таризделген импорттун 44,7%ы Борбордук бажыканага туура келет, «Түндүк» ТЖБ, – 23,06%, Манас – 17,4% Ош бажысы – 7,6%, ошол эле убакта Баткен бажысы – 0,35% болду (5-сүрөт). 2015-жылдагы 2671,0 млн. АКШ долл. салыштырмалуу, 2016-жылы тышкы сооданын соода балансы жана анын терс калдыгы -2472,2 млн. АКШ долл. түздү.

5- сүрөт. 2017-жылы бажы органдарына бөлүү менен импортту бөлүштүрүү.

Булак: КРӨ караштуу МБК бажы статистикасынын маалыматтары боюнча автор тарабынан иштелип чыкты.

Тышкы соода чөйрөсүндөгү улуттук кызыкчылыктар көз карашынан алганда экономиканын азыркы абалы аны тез өзгөрмөлүү шарттарга өз убагында адаптациялоону – тарифтин жөнгө салуучу ролун күчөтүүнү, мамлекеттик бюджетти толуктоо үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү издөөнү, мамлекеттик бюджетке бажы төлөмдөрүнүн жана салыктардын түшүүлөрүнүн кыскаруусун азайтууга жөндөмдүү бажы технологияларын

колдонууну талап кылат. Мамлекеттик бажы саясаты азыркы дүйнөдөгү күчтөрдүн жана кызыкчылыктардын реалдуу балансын, Кыргыз Республикасын дүйнөлүк чарбага жана эл аралык экономикалык уюмдарга интеграциялоодо анын улуттук кызыкчылыктарын максималдуу толук эске алышы керек, өлкөнүн экономикалык коопсуздугун ырааттуу камсыздашы керек.

«Тышкы сооданы башкарууда бажы органдарынын ишин өркүндөтүүнү жолдору» үчүнчү главада бажы органдарынын ишин модернизациялоонун негизги багыттары боюнча сунуштар негизделди.

Мамлекет чарба жүргүзүүнүн жалпы шарттарын түзүүчү субъект катары инновациялык-инвестициялык процесстерди өбөлгөлөө жана экономикадагы түзүмдүк жылыштарды талап кылынган нукта колдоо үчүн бажылык жөнгө салуунун күчтүү куралына ээ. Муну менен катар бажылык жөнгө салуу улуттук кызыкчылыктарды дагы, ошондой эле мамлекеттин соода өнөктөш өлкөлөрүнүн кызыкчылыктарын дагы козгойт, ушуга байланыштуу дайыма компромисстик мүнөзгө ээ болот. Бул биринчи кезекте тышкы соода саясатынын негизги куралы – ТЭИ бажы-тарифтик жөнгө салууга тиешелүү, аны ишке ашыруу түздөн-түз соода-экономикалык жана саясий мамлекеттер аралык байланыштардын мүнөзү менен байланыштуу.

Бажы-тарифтик жөнгө салуунун ажыратылгыс элементи катары ДСУ базалык принцибинен – жардам кылуу режиминен – өз ара негизде, ошондой эле бир тараптуу тартипте преференция алуучу өлкөлөрдөн импорттолгон товарларга карата коюмдарды төмөндөтүү же ташып келүүгө бажы алымдарын толук жокко чыгаруу формасында алып коюу мүмкүнчүлүгүн караган, преференциалдуу система чыгат. Преференциалдуу система рынокко жетүү боюнча кошумча артыкчылыктарды алууну жана өнөктөш өлкөлөрдө экономикалык позициясын күчөтүүнү шарттаган, мамлекеттер аралык тышкы экономикалык байланыштарды стратегиялык жөнгө салуунун күчтүү куралы болуп саналат.

Мында азыркы убакта Евразия экономикалык комиссиясынын маалыматтары боюнча, ЕАЭБ өлкөлөрүнүн товарларына каршы басмырлоочу квоталар, демпингге каршы алымдар, акциздер, кошумча бажы жыйымдары, атайын техникалык чаралар түрүндө 90дон ашык чектөөлөр колдонулат. Чаралардын көп саны КМШ мүчө өлкөлөрү жана башка тарифтик преференцияларды алуучу бенефициар өлкөлөр – Индия, Кытай, Түркия, КМШ мүчө мамлекеттери тарабынан колдонулат. Товарларды электрондук формада милдеттүү декларациялоого жана ведомство аралык өз ара аракеттенүү технологияларын өнүктүрүүгө өтүү шарттарында Евразия экономикалык бирлигинин преференциалдуу системасынын негизги кемчиликтеринин бири товарлардын чыккан өлкөсүн аныктоо менен байланыштуу маселелер комплекси болуп саналат. Сандык түргө ээ болгон көрсөткүчтөр-индикаторлор системасы алдыдагы коркунучтар жөнүндө өз убагында белги берүүнү жана анын алдын алуу боюнча чараларды көрүүнү шарттайт.

Бажы контролунун заманбап куралдарын өнүктүрүүнүн багыттарын аныктаган жана тышкы экономикалык ишмердиктин катышуучуларынын чыгашаларын кыскартууга шарт түзгөн маанилүү факторлордун бири акыркы жылдары кыйла өнүккөн товарларды электрондук декларациялоо технологиясы болуп саналат. Электрондук декларациялоо товарларга карата декларацияларды текшерүүнүн “эски” кагаз технологиясына салыштырмалуу бир катар артыкчылыктарга ээ: кагаз документ жүгүртүүнү кыскартуу, бажы контролун жүргүзүү мөөнөтүн кыскартуу, бажы органдарынын жана ТЭИ катышуучуларынын түздөн-түз байланышын минималдаштыруу.

Учурда болгон маалыматтык технологиялар бажы процедураларын, валюталык контролду, бажы наркын контролдоону, товарларды жиктөөнү колдонуу, тыюу салууларды жана чектөөлөрдү колдонуу бөлүгүндө көрсөтүлгөн багыттар боюнча өзгөрүүлөрдү ишке ашырууну камсыздоону шарттайт, мында кагаз алып жүрүүчүдө документтерди берүү зарыл болгон учурда, мындай документтер товарлар жайгашкан орун боюнча бажы органдарынын кызмат адамдарыга берилиши мүмкүн.

Региондук бажы башкармалыктарында ири электрондук декларациялоо борборлорун түзүү азыркы убакта негизинен координациялык жана методикалык функцияларды аткарып жаткан, региондук бажы башкармалыктарынын аппараттарынын бөлүмдөрүнүн катышуусу менен тереңдетилген документтик контролду ишке ашырууну шарттайт. Бажы контролунун процесстерин уюштурууга карата бул ыкманы ишке ашыруу электрондук декларациялоо борборлорунун жана бажы постторунун өз ара аракеттенүүсүн уюштуруу маселелеринин чийкилигинен, азыркы убакта электрондук декларациялоо борборлорунда гана эмес, бирдей деңгээлде электрондук декларациялоо борбору болуп саналбаган бажы постторунда товарларга карата декларацияны кабыл алуу боюнча компетенциялардын болушунан жана бул жагдай менен байланыштуу электрондук декларациялоо борборлорунун потенциалын толук пайдаланбай калуудан улам кармалып келет.

Азыркы убакта жеке сектор жана башка мамлекеттик органдар колдонгон системалар менен интеграцияланышы мүмкүн болгон системаларды модернизациялоо өзгөчө алгылыктуу, анткени бул бажы МТС негизги функцияларын жана аларды колдонуудан болгон артыкчылыктарды детерминациялайт. Улуттук дагы, ошондой эле эл аралык дагы деңгээлде бажыда электрондук башкарууну киргизүү принциптерди жана эрежелерди же ченемдик-укуктук базаны унификацияланган кабыл алууда же адаптациялоодо гана мүмкүн болот. Бул улуттук дагы, ошондой эле эл аралык дагы деңгээлде формалдуу шайкеш системаларды колдонууну шарттайт.

Бажылык иштетүүнүн коопсуз системаларынын архитектураларын өркүндөтүү дагы жеткирип берүүчүлөрдү, жүк жөнөтүүчүлөрдү, логистикалык агенттерди жана эл аралык сооданын башка катышуучуларын бизнес-процесстер менен бажылык жөнгө салуу процессин интеграциялоого

жана шайкештөөгө шарт түздү. Зманбап интеграцияланган бажы тиркемелери операциялардын натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатуу, маалыматтарга тез жана ыңгайлуу жетүүнү камсыздоо үчүн керектүү каражаттар болгондо эскирген маалыматтык системаларды алмаштыра алат, ошондой эле алар эл аралык стандарттарга жана талаптарга толук шайкеш келет.

ТЫЯНАКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары төмөндөгү тыянактарды жасоону шарттайт.

1. Мамлекеттик бажы контролу аркылуу ишке ашырылуучу тышкы сооданын маңызын жана мазмунун изилдөө айрым тактоолорду, ошондой эле заманбап этапта бул процесстин тенденцияларын аныктоону шарттады. Автор тышкы сооданын негизи өлкөнүн экономикалык потенциалы, анын чет өлкөлөр менен чарбалык байланышы, калыптанган экономикалык ишмердиктин деңгээли жана башкалар болуп саналат деп эсептейт.

Тышкы соода ишмердигин өнүктүрүү тенденциясына токтолсок, ал Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык саясатында приоритеттүү багыттардын бири болуп саналат. Ушуга байланыштуу тышкы экономикалык байланыштарды, экономиканы өнүктүрүүнү жөнгө салгыч катары мамлекеттик түзүлүштө бажы органдарынын ролу өсөт.

2. Тышкы соодада бажылык жөнгө салуу ТЭИ бардык катышуучуларынын кызыкчылыктарын макулдашууда тарифтик жана тарифтик эмес методдорду оптималдуу айкалыштырууга багытталган. Бажы тарифтерин жана чектөөлөрдү пайдалануу менен, мамлекет импортту жөнгө салат, ата мекендик өндүрүштү коргойт. Дүйнөлүк соодада бажы тарифтеринин коюмдарын төмөндөтүү жана тарифтик эмес тоскоолдуктарды акырындык менен жоюу, аларды бажы алымдары менен алмаштыруу үстөмдүк кылуучу тенденция болуп калды.

3. Чет өлкөлүк тажрыйба бажылык жөнгө салууну 3 багытта өркүндөтүү зарылчылыгын көрсөтүп турат: ГС алкагында товарларды классификациялоо, товарлардын чыкка өлкөсүн жана бажы наркын аныктоо, бул акырында ташылып келинген товарларга карата алымдардын коюмдарын колдонуунун тартибин аныктайт. Көпчүлүк өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөр бажы тарифинин терең дифференцияланган товардык номенклатурасына ээ. Көпчүлүк мамлекеттер бул максаттарда Товарларды сүрөттөөнүн жана коддоонун гармонизацияланган системасын (ГС) пайдаланышат, ушуга байланыштуу Кыргызстан үчүн чет өлкөлүк тажрыйбаларды биздин шарттарга ыңгайлаштыруунун айрым чаралары талап кылынат. Алар негизинен республикалык деңгээлде, ошондой эле жергиликтүү деңгээлде персоналды окутууга, маалымат чогултууну жергиликтүү шарттарга байланыштырууга жана бажы кызматтарынын техинкалык жабдылышына тиешелүү.

4. КР бажы органдарынын ишин талдоо бажы органдарынын республикалык бюджетке бажы төлөмдөрүн которуу боюнча пландуу тапшырмаларды аткаруусунун туруктуулугун далилдеп турат. Бирок Кыргыз Республикасынын бажы органдары өзүнүн ишин бажы төлөмдөрүн жыйноого гана эмес, заманбап жалпы кабыл алынган бажы процедураларын өнүктүрүүнүн куралы болуп саналган, Бажы процедураларын жеңилдетүү жана грамонизациялоо жөнүндө Эл аралык конвенциянын (Киота конвенциясынын) принциптерине ылайык эмгектин жыйынтыктарынын сапатын жогорулатууга багытташы керек.

5. Экономикалык коопсуздукту камсыздоо, ошондой эле тышкы соода ишмердигин жакшыртуу максатында бажы кызматынын ишин модернизациялоо автордун пикиринде ТЭИ катышуучуларына жагымдуу шарттарды түзүү, бажы процедураларын жеңилдетүү, мамлекеттик бюджетти толуктоонун кошумча мүмкүнчүлүктөрүн издөө багытында ишке ашырылышы керек.

6. Бажы ишиндеги инновациялар техникалык, кесиптик, технологиялык ж.б. мүнөздөгү чаралардын комплексин карайт. ЕАЭБ алкагында жана башка интеграциялык байланыштарда бажы процедураларын аткаруунун бирдейлигин камсыздоо үчүн бажы контролун унификациялоону, типтештирүүнү тереңдетүү зарылчылыгы пайда болот. Бул үчүн, техникалык жабдуу менен катар кадрларды кесиптик даярдоонун тиешелүү деңгээлине жетүү керек. Программалык-максаттуу жана долбоордук башкаруу инновациялык активдүүлүктү камсыздоого жана бажы системасына интеллектуалдык адам капиталын тартууга багытталган. Бажы органдарынын кадр потенциалын өркүндөтүүнүн негизги багыттары милдеттүү кесиптик окутуу, илимий-аналитикалык камсыздоо болуп саналат.

7. Бажы органдарынын ишине жаңы маалыматтык технологияларды киргизүү, аларды модернизациялоо жакынкы келечекте бажы кызмат көрсөтүүлөрү чөйрөсүн өнүктүрүүнүн маанилүү милдеттери бойдон калат. Маалыматтык технологиялар панацея болуп саналбайт, бирок алардын жардамы менен бажы кызмат көрсөтүүлөрүнүн сапатын олуттуу жогорулатууга болот. Экономикалык моделдерди жана аларды ишке ашыруу үчүн заманбап маалыматтык компьютердик технологияларды пайдалануу эмгектин жана убакыттын минималдуу чыгымдары менен баштапкы маалыматтардын ири массивдерин иштеп чыгууну, коюлган максаттарга ылайык оптималдуу чечимди иштеп чыгууну шарттайт. Маалыматтык технологияларды андан ары өнүктүрүү электрондук бажыны тышкы сооданы электрондук башкарууга өзгөрүүгө багытталган, бул бажы системасын гана эмес, жалпысынан тышкы экономикалык ишмердикти өркүндөтүүгө шайкеш келет.

**ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН
ТИЗМЕГИ:**

1. Джумабеков А. М., Осмонкулова Г.О. Модели управления качеством результатов труда в таможенном деле. //Труды ИСРиП. - Бишкек, 2010. №5. – С.15-23
2. Джумабеков А. М. Формирование единой таможенной территории с учетом норм и правил ВТО. //Труды ИСРиП. - Бишкек, 2011. №2. – С.65-72
3. Джумабеков А. М., Осмонкулова Г.О. Внедрение системы менеджмента качества в таможенную деятельность. //Проблемы экономики. -Москва, 2011. -№5. –С.41-43.
4. Джумабеков А. М., Осмонкулова Г.О. Пути увеличения экспортных объемов Кыргызстана в США. //Сб. докладов VI-й Межд. науч. конф. «Актуальные вопросы современной экономической науки» - Россия, Липецк, 2011.С. 42-46
5. Джумабеков А. М. Роль ВТО в развитии экономики Кыргызской Республики. //Труды ИСРиП. -Бишкек, 2012. №1 (7). – С.56-61.
- 6.Джумабеков А. М., Осмонкулова Г.О. Проблемы проведения и перспективы развития таможенной ревизии. //Труды ИСРиП. -Бишкек, 2013. №1 (9). – С.10-15.
- 7.Джумабеков А. М., Осмонкулова Г.О. Применение информационных технологий в повышении качества таможенных услуг в Кыргызской Республике.//Транзитная экономика. -Алматы, 2013. №2. - С.55-61.
- 8.Джумабеков А. М. Таможенно-тарифное и нетарифное регулирования внешнеэкономической деятельности. //Известие вузов. - Бишкек, 2014. №1. – С. 62-64.
- 9.Джумабеков А. М. Таможенная служба в системе государственных органов регулирования внешнеэкономической деятельности. //Наука и новые технологии. – Бишкек, 2014. №1. – С. 95-97.
- 10.Джумабеков А.М.Рольтаможенных органов в создании условий для развития внешней торговли. //Труды ИСРиП.–Бишкек, 2014.№1 (11).–С.48-52.
- 11.Джумабеков А. М. Развитие регионов Кыргызской Республики в условиях Таможенного союза.//Известие вузов. – Бишкек, 2014. №12. – С. 32-34.
- 12.Джумабеков А. М. Региональный аспект таможенного регулирования внешнеэкономической деятельности.//Наука и новые технологии. – Бишкек, 2015. №6. – С. 72-75.
- 13.Джумабеков А. М. Участие таможни в регулировании внешнеторговой деятельности. Вопросы экономических наук. –Москва, 2016. №3 (79)–С.17-19.
- 14.Джумабеков А. М., Осмонкулова Г.О. Особенности внешней торговли Кыргызстана в условиях экономической интеграции государств. Экономика и предпринимательство. – Москва, 2017. №12 (ч.1) – С.195-199
- 15.Джумабеков А. М., Осмонкулова Г.О. Совершенствование деятельности таможенных органов в условиях Евразийского Экономического Союза. Экономика и предпринимательство. – Москва, 2017. №12 (ч.1) – С.1086-1093.

Джумабеков Арсланбек Масалбековичтин 08.00.05.- экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденүүгө «Кыргыз Республикасынын тышкы соодасын башкарууда бажы органдарынын ишин өркүндөтүү» темасындагы диссертациясына

РЕЗЮМЕ

Негизги сөздөр: бажы, интеграция, бажылык жөнгө салуу, алым, бажы төлөмдөрү, алыстан жетүү мүмкүндүгү, ДСУ, ЕАЭБ, товар, стратегия, рынок.

Изилдөөнүн объекти катары заманбап шарттарда тышкы сооданы башкаруу боюнча Кыргыз Республикасынын бажы органдарынын иши каралат.

Изилдөөнүн предмети: ЕАЭБ шарттарында бажы органдарын өркүндөтүү жана өнүктүрүү боюнча иш-чаралар.

Изилдөө методдору: салыштыруу-системалуу талдоо, статистикалык топтоштуруу, маркетингдик изилдөө, мезгилдүү басылмалардын материалдары, системалуу мамиленин принциптери.

Изилдөөнүн максаттары: улуттук экономиканы дүйнөлүк чарбага интеграциялоо шарттарында экономикалык коопсуздукту камсыздоого, приоритеттүү тармактардын өнүгүүсүн өбөлгөлөөгө багытталган, Кыргыз Республикасынын тышкы соодасын жөнгө салуу боюнча бажы органдарынын ишин өркүндөтүү боюнча методологиялык ыкмаларды жана практикалык сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы: тышкы сооданын теориялык негиздери жана өлкөнү дүйнөлүк чарбага интеграциялоо шарттарында бажыны жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы талдоого алынды; экономиканы дүйнөлүк чарбага интеграциялоо шарттарында Кыргызстандын тышкы соодасын жөнгө салуу боюнча бажы органдарынын ишин өркүндөтүү боюнча сунуштар иштелип чыкты; ЕАЭБ шарттарында импорттук бажы алымынын коюмдарын талдоонун жана негиздөөнүн негизинде улуттук өндүрүштү өбөлгөлөө максаттарында бажы-тарифтик саясатын өркүндөтүү боюнча конкреттүү сунуштар сунушталды; бажы администрациялоонун деңгээлин жана сапатын жогорулатуу жана республикалык бюджетке бажы төлөмдөрүнүн жана салыктардын түшүүсү боюнча резервдерди аныктоо максаттарында уюштуруу-экономикалык чаралардын комплекси иштелип чыкты.

Пайдалануу деңгээли: диссертациялык иштеги теориялык жана практикалык сунуштар тышкы соода ишмердигин иштеп чыгууда жана андан ары өркүндөтүүдө, бажы кызматынын приоритеттерин аныктоодо колдонулду. Бир катар тыянактар Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик бажы кызматынын “Манас” бажысында киргизилди. Алынган жыйынтыктар бул проблематика боюнча тренингдердин жана семинарларды өткөрүүдө илимий-практикалык иште пайдаланылды.

РЕЗЮМЕ

Диссертация Джумабекова Арсланбека Масалбековича на тему: «Совершенствование деятельности таможенных органов в управлении внешней торговлей Кыргызской Республики» на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05.- экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: таможня, интеграция, таможенное регулирование, пошлина, таможенные платежи, удаленный доступ, ВТО, ЕАЭС, товар, стратегия, рынок.

Объектом исследования выступает деятельность таможенных органов Кыргызской Республики по управлению внешней торговлей в современных условиях.

Предмет исследования: мероприятия по совершенствованию и развитию таможенных органов в условиях ЕАЭС.

Методы исследования: сравнительно-системный анализ, статистическая группировка, маркетинговое исследование, материалы периодических изданий, принципы системного подхода.

Цели исследования: разработка методологических подходов и практических рекомендаций по совершенствованию деятельности таможенных органов по регулированию внешней торговли Кыргызской Республики, направленных на обеспечение экономической безопасности, стимулирование развития приоритетных отраслей в условиях интеграции национальной экономики в мировое хозяйство.

Научная новизна диссертационного исследования: проанализированы теоретические основы внешней торговли и мировой опыт таможенного регулирования в условиях интеграции страны в мировое хозяйство; разработаны предложения по совершенствованию деятельности таможенных органов по регулированию внешней торговли Кыргызстана в условиях интеграции экономики в мировое хозяйство; предложены конкретные рекомендации по совершенствованию таможенно-тарифной политики в целях стимулирования национального производства на основе анализа и обоснования ставок импортных таможенных пошлин в условиях ЕАЭС; разработан комплекс организационно-экономических мер в целях повышения уровня и качества таможенного администрирования и выявления резервов по поступлению таможенных платежей и налогов в республиканский бюджет.

Степень использования: теоретические и практические рекомендации в диссертационной работе нашли свое отражение при разработке и дальнейшем совершенствовании внешнеторговой деятельности, определении приоритетов таможенной службы. Ряд выводов были внедрены на таможене «Манас» Государственной таможенной службы при Правительстве Кыргызской Республики». Полученные результаты были использованы в научно-практической работе при проведении тренингов и семинаров поданной проблематике.

SUMMARY

The thesis of Jumabekov Arslanbek Masalbekovich on the theme : "Improvement of the activity of customs bodies in managing foreign trade of the Kyrgyz Republic" for the degree of candidate of economic sciences in specialty 08.00.05 .- Economics and management of the national economy

Tags: management, customs, rates, integration, goods, strategy, market, producer.

The object of the research: is the activity of legislative and executive bodies of the Kyrgyz Republic on managing foreign trade in modern conditions.

The subject of the study: measures to improve and develop customs authorities in the conditions of the EAEC.

Methods of research: comparative-system analysis, statistical grouping, marketing research, materials of periodicals, principles of the system approach.

Degree of utilization: development of methodological approaches and practical recommendations for improving the activities of customs authorities on the regulation of foreign trade of the Kyrgyz Republic aimed at ensuring economic security, stimulating the development of priority industries in the context of integrating the national economy into the world economy.

- The theoretical foundations of foreign trade and the world experience of customs regulation in the context of the country's integration into the world economy are analyzed;
- proposals have been developed to improve the activities of customs authorities to regulate foreign trade of Kyrgyzstan in the context of integration of the economy into the world economy;

specific recommendations are proposed for improving the customs and tariff policy in order to stimulate national production on the basis of analysis and justification of the rates of import customs duties in the conditions of the EAEC;

- A set of organizational and economic measures to improve the level and quality of customs administration and identify reserves for the receipt of customs payments and taxes to the national budget.

Degree of use: theoretical and practical recommendations in the thesis were reflected in the development and further improvement of foreign trade activities, the definition of priorities of the customs service. A number of conclusions were introduced at the customs house "Manas" of the State Customs Service under the Government of the Kyrgyz Republic. "

The results obtained were used in scientific and practical work in the course of trainings and seminars on the problems presented.

Applications : The main results of the dissertation research can be used by the customs authorities when implementing measures for the development of integration processes within the framework of the EAES.

The results obtained can be applied and used in the practical work of enterprises.